

Slaapwandelaars

Voor Josef en Alexander

Slaap wandelaars

HOE EUROPA
IN 1914 TEN OORLOG TROK

CHRISTOPHER CLARK

9	Verantwoording
13	Inleiding

DEEL I **Wegen naar Sarajevo**

29	1. SERVISCH E SPOOKBEELDEN
29	Moord in Belgrado
41	‘Onverantwoordelijke elementen’
49	Mentale landkaart
57	Afscheiding
64	Escalatie
73	Drie Turkse oorlogen
79	De samenzwering
89	Nikola Pašić reageert
99	2. HET RIJK ZONDER EIGENSCHAPPEN
99	Conflict en evenwicht
113	De schakers
124	Leugens en bedrog
130	Bedrieglijke rust
136	Haviken en duiven

DEEL II **Een verdeeld continent**

159	3. DE POLARISERING VAN EUROPA, 1887–1907
162	Liaison dangereuse: de Frans-Russische Alliantie
170	Het oordeel van Parijs
175	Het einde van de Britse neutraliteit
180	De imperiale laatkomer: Duitsland
193	Het keerpunt?
200	De duivel op de muur geschilderd

211	4. DE VELE STEMMEN VAN DE EUROPESE BUITENLANDSE POLITIEK
213	Soevereine besluitvormers
229	Wie regeerde er in Sint-Petersburg?
235	Wie regeerde er in Parijs?
242	Wie regeerde er in Berlijn?
246	De problematische suprematie van Sir Edward Grey
251	De Agadircrisis van 1911
262	Soldaten en burgers
275	De pers en de publieke opinie
290	De vluchtigheid van de macht
293	5. VERWIKKELINGEN IN DE BALKAN
294	Luchtaanvallen op Libië
303	Chaos in de Balkan
311	De weifelaar
320	De wintercrisis in de Balkan van 1912–1913
327	Bulgarije of Servië?
336	De problemen van Oostenrijk
349	De balkanisering van het Frans-Russische bondgenootschap
358	Parijs dwingt het tempo af
366	Poincaré onder druk
373	6. LAATSTE KANSEN: DETENTE EN GEVAAR, 1912–1914
373	De grenzen van detente
386	‘Nu of nooit’
395	Duitsers aan de Bosporus
412	Het Balkan-aanvangsscenario
422	Een crisis van mannelijkheid?
425	Hoe open was de toekomst?

Crisis

433	7. MOORD IN SARAJEVO
433	De moord
442	Flitslichtmomenten
448	Het onderzoek begint
454	Servische reacties
459	Wat te doen?
473	8. DE UITDIJENDE CIRKEL
473	Reacties in het buitenland
482	Graaf Hoyos gaat naar Berlijn
494	De weg naar het Oostenrijkse ultimatum
502	De zonderlinge dood van Nikolai Hartwig
505	9. DE FRANSEN IN SINT-PETERSBURG
505	Graaf De Robien moet overstappen
511	M. Poincaré vaart af naar Rusland
515	Het pokerspel
525	10. HET ULTIMATUM
525	De eis van Oostenrijk
533	Het antwoord van Servië
545	Het begin van een 'lokale oorlog'
547	11. WAARSCHUWINGSSCHOTEN
547	De harde lijn zet door
551	'Nu is het echt oorlog'
557	De Russische motieven
567	12. LAATSTE DAGEN
567	Een vreemd nieuw licht valt op de kaart van Europa
578	Poincaré keert terug naar Parijs
587	Rusland mobiliseert
596	De sprong in het duister

609	‘Er moet sprake zijn van een misverstand’
620	De beproevingen van Paul Cambon
624	Groot-Brittannië komt in actie
631	België
635	Laarzen
639	Conclusie
649	Illustraties
650	Afkortingen
651	Noten
725	Register

VERANTWOORDING

Op 12 mei 1916 gaf James Joseph O'Brien, veeboer uit Tallwood Station in het noorden van New South Wales, zich op voor dienst in het Australische Imperiale Leger. Na twee maanden training in de Sydney Showgrounds werd soldaat O'Brien ingedeeld bij het 3de Bataljon van de 3de Divisie van het Australische Imperiale Leger en ging hij op de *SS Benalla* scheep naar Engeland, waar hij verder werd opgeleid. Rond 18 augustus 1917 voegde hij zich bij zijn eenheid in Frankrijk, op tijd om deel te nemen aan de gevechten van de derde campagne om Ieper.

Jim was mijn oudoom. Hij was al twintig jaar dood toen mijn tante Joan Pratt, geboren Munro, mij zijn oorlogsdagboek gaf, een klein notitieboekje vol paklijsten, adressen, instructies en wat losse, laconieke aantekeningen. Als commentaar op de slag bij Broodseinde op 4 oktober 1917 schreef Jim: 'Het was een enorme slag en ik hoef er niet zo nodig nog een mee te maken.' Dit is zijn relaas van de tweede slag om Passendale, gedateerd 12 oktober 1917:

We vertrokken uit het kamp van ons detachement (dat dicht bij Ieper lag) en gingen op weg naar de sector Passendale van de linie. We deden er tien uur over om er te komen en waren uitgeput na de mars. Vijfentwintig minuten na aankomst (op de ochtend van de 12de, om vijf voor half zes) sprongen we over de zandzakken. Alles ging goed tot we een moeras bereikten waar we maar met grote moeite doorheen kwamen. Toen we er doorheen waren, was ons frontvuur zo'n halve kilometer naar voren opgeschoven en moesten we tempo maken om het in te halen. Rond elf uur

's ochtends bereikten we ons tweede doel en daar bleven we tot vier uur 's middags, toen we ons moesten terugtrekken, [...] Alleen door de wil van God heb ik het overleefd, want de kogels en granaten vlogen ons om de oren.

Jims actieve oorlogsdienst eindigde op 30 mei 1918 om twee uur 's nachts, toen hij, zoals hij in zijn dagboek optekende, 'een bom van het Vaderland tegenhield en aan beide benen gewond raakte'. De granaat was voor zijn voeten neergekomen en had hem omhoog geslingerd en de mannen om hem heen gedood.

In de tijd dat ik hem kende was Jim een verzuurde, broze oude man geworden met een haperend geheugen. Over zijn oorlogservaringen was hij zwijgzaam, maar ik herinner me nog een gesprek dat plaatsvond toen ik ongeveer negen jaar was. Ik vroeg hem of de mannen die in de oorlog vochten bang waren of juist graag wilden vechten. Hij antwoordde dat sommigen bang waren en sommigen graag wilden. Vochten degenen die graag wilden beter dan degenen die bang waren, vroeg ik. 'Nee', zei Jim. 'Degenen die graag wilden deden het juist het eerst in hun broek.' Dit antwoord maakte diepe indruk op me en hield me een tijd bezig, met name het woord 'eerst'.

De gruwelen van dit verre conflict houden ons nog steeds bezig, maar het mysterie ervan moet elders worden gezocht, in de duistere en gecompliceerde gebeurtenissen die deze slachting mogelijk hebben gemaakt. In het onderzoek daarvan heb ik meer intellectuele schuld opgebouwd dan ik ooit kan terugbetalen. Dankzij mijn gesprekken met Daniel Anders, Margaret Lavinia Anderson, Chris Bayly, Tim Blanning, Konstantin Bosch, Richard Bosworth, Annabel Brett, Mark Cornwall, Richard Drayton, Richard Evans, Robert Evans, Niall Ferguson, Isabel V. Hull, Alan Kramer, Günther Kronenbitter, Michael Ledger-Lomas, Dominic Lieven, James Mackenzie, Alois Maderspacher, Mark Migotti, Annika Mombauer, Frank Lorenz Müller, William Mulligan, Paul Munro, Paul Robinson, Ulinka Rublack, James Sheehan, Brendan Simms, Robert Tombs en Adam Tooze heb ik mijn betoog aan kunnen scherpen. Ira Katznelson heeft me advies gegeven over beslissingstheorie, Andrew Preston over botsende structuren bij de totstandkoming van buitenlands beleid, Holger Afflerbach over de dagboeken van Riezler, de Triple Alliantie en meer details over het Duitse beleid tijdens de julicrisis, Keith Jeffery over Henry Wilson en John Röhl over keizer Wilhelm II. Hartmut Pogge von Strandmann heeft

me gewezen op de weinig bekende maar informatieve memoires van zijn familielid Basil Strandmann, die de Russische zaakgelastigde in Belgrado was op het moment dat de oorlog in 1914 uitbrak. Keith Neilson heeft me aan een ongepubliceerde studie over de beleidsmakers aan de top van het Britse ministerie van Buitenlandse Zaken geholpen, Bruce Menning heeft me inzage gegeven in zijn belangrijke artikel over de Russische militaire inlichtingendienst dat zou worden gepubliceerd in het *Journal of Modern History*, Thomas Otte heeft me een voorpublicatie in pdf gestuurd van zijn gezaghebbende nieuwe studie *The Foreign Office Mind* en Jürgen Angelow heeft hetzelfde gedaan met zijn *Der Weg in die Urkatastrofe*, John Keiger en Gerd Krumeich hebben overdrukken en passages over het buitenlandse beleid van Frankrijk gestuurd, Andreas Rose heeft me vers van de pers een exemplaar van zijn *Zwischen Empire und Kontinent* gestuurd, Zara Steiner, wier boeken standaardwerken zijn op dit terrein, heeft ruim de tijd genomen om met me te praten en een dossier van artikelen en aantekeningen met me gedeeld. De afgelopen vijf jaar heeft Samuel R. Williamson, wiens klassieke studies over de internationale crisis en het Oostenrijks-Hongaarse buitenlandse beleid verschillende onderzoekslijnen hebben geopend die in dit boek worden onderzocht, ongepubliceerde hoofdstukken, contacten en verwijzingen gestuurd en me toegestaan hem uit te vragen over het mysterie van de Oostenrijks-Hongaarse politiek. De vriendschap per e-mail die hieruit is voortgekomen is een van de beloningen van het werk aan dit boek geweest.

Mijn dank gaat ook uit naar degenen die me hebben geholpen taalgrenzen te overwinnen: naar Miroslav Došen voor zijn hulp met Servische gedrukte bronnen en naar Srdjan Jovanović voor zijn hulp bij het onderzoek van archiefdocumenten in Belgrado, naar Rumen Chokalov voor zijn hulp bij Bulgaarse secundaire teksten en naar Sergei Podbologov, onvermoeibare arbeider in de wijngaard van de geschiedenis, dankzij wiens wijsheid, intelligentie en wrange humor mijn onderzoek in Moskou niet alleen productief, maar ook plezierig en verhelderend was. Dan zijn er nog de ruimhartige geesten die het werk in uiteenlopende staten van voltooiing gedeeltelijk of helemaal hebben gelezen: zowel Jonathan Steinberg als John Thompson heeft elk woord gelezen en zinnige opmerkingen en suggesties gegeven. David Reynolds heeft me bij de moeilijkste hoofdstukken vaak uit de brand geholpen. Patrick Higgins heeft het eerste hoofdstuk gelezen en van kritiek voorzien en me voor valkuilen gewaarschuwd. Amitar Gosh heeft waardevolle

feedback en advies gegeven. Voor alle fouten die toch nog in het boek staan ben ik verantwoordelijk.

In Andrew Wylie, aan wie ik veel verschuldigd ben, heb ik gelukkig een geweldige agent, en ik ben Simon Winder van Penguin enorm dankbaar voor zijn aanmoediging, advies en enthousiasme. Datzelfde geldt voor Richard Duguid, die met gemoedelijke efficiëntie leiding heeft gegeven aan de productie van dit boek. De onvermoeibare bureau-redacteur Bela Cunha heeft alle fouten, ongelukkige keuzes, inconsistenties en overbodige aanhalingstekens die ze kon vinden opgespoord en eruit gehaald en is — met moeite — opgewekt gebleven onder mijn pogingen haar tot waanzin te drijven door maar aan de tekst te blijven sleutelen. Nina Lübbren, wier grootvader Julius Lübbren ook in 1917 bij Passendale was, gedoogde mijn inspanningen vanuit een houding van welwillende neutraliteit. Ik draag het boek met liefde en bewondering op aan onze twee zoons Josef en Alexander, in de hoop dat ze nooit een oorlog zullen meemaken.

INLEIDING

In Europa heerste vrede, die zondagochtend 28 juni 1914 toen aarts-hertog Franz Ferdinand en zijn vrouw Sophie Chotek aankwamen op het station van Sarajevo. 37 dagen later was het oorlog. In het conflict dat die zomer uitbrak zijn 65 miljoen man troepen op de been gebracht, drie keizerrijken ten onder gegaan, twintig miljoen militairen en burgers omgekomen en 21 miljoen gewond geraakt. De gruwelen van de twintigste eeuw in Europa zijn uit deze catastrofe voortgekomen, of, zoals de Amerikaanse historicus Fritz Stern het heeft gezegd: het was 'de eerste calamiteit van de twintigste eeuw, waaraan alle andere calamiteiten zijn ontsproten'.¹ Het debat over de vraag waarom die oorlog uitbrak begon al voordat de eerste schotenwisseling plaatsvond en het duurt nog altijd voort. Het heeft een historische literatuur van ongekende omvang, rijkdom en ethische spanning voortgebracht. Voor specialisten in internationale verhoudingen zijn de gebeurtenissen van 1914 nog altijd de politieke crisis par excellence, met zoveel verschillende facetten dat ze er de meest uiteenlopende hypothesen op kunnen loslaten.

Een historicus die inzicht probeert te krijgen in het ontstaan van de Eerste Wereldoorlog stuit op diverse problemen. Het eerste en meest in het oog springende is de overvloed aan bronnen. Elk van de betrokken staten heeft officiële uitgaven van zijn diplomatieke correspondentie gepubliceerd, vaak in vele dikke banden, enorme prestaties van collectief archiefwerk. Staatslieden, bevelhebbers, ministers, hoge ambtenaren, adjudanten en hovelingen hebben dagboeken en memoires geschreven die tezamen vele tienduizenden pagina's beslaan. Het is een oceaan van bronnen, maar met verraderlijke stromingen.

De meeste uitgaven van officiële documenten die in het interbellum zijn gepubliceerd hebben een apologetische lading. De 57-delige Duitse publicatie *Die Grosse Politik*, een bundeling van 15.889 documenten gerangschikt op driehonderd onderwerpen, werd niet alleen uitgebracht voor zuiver wetenschappelijke doeleinden, maar ook in de hoop dat het vrijgeven van de overheidsdocumenten van voor de oorlog Duitsland zou vrijpleiten van de schuld eraan, de stelling die was gecanoniseerd in het verdrag van Versailles.² Ook de Franse regering publiceerde na de oorlog een bundeling van documenten, waaraan de minister van Buitenlandse Zaken Jean Louis Barthou in mei 1934 zelf een ‘wezenlijk politiek karakter’ toeschreef. De publicatie moest ‘tegenwicht bieden aan de campagne die door Duitsland na het Verdrag van Versailles was gelanceerd’.³ In Wenen verscheen de acht-delige verzameling *Österreich-Ungarns Aussenpolitik* waarmee, aldus coauteur Ludwig Bittner in 1926, een gezaghebbend standaardwerk moest worden geschapen voordat een of ander internationaal orgaan — de Volkenbond misschien? — de Oostenrijkse regering zou dwingen tot publicatie onder minder gunstige omstandigheden.⁴ De documenten die de jonge Sovjet-Unie publiceerde, waren deels bedoeld om aan te tonen dat de oorlog was uitgelokt door de autocratische tsaar en zijn bourgeoisbondgenoot Raymond Poincaré, in de hoop zo de Franse eisen tot terugbetaling van vooroorlogse leningen te kunnen ontkrachten.⁵ Zelfs de *British Documents on the Origins of the War*, waarvan de lancering was omgeven met lofuitingen op hoogstaand en onpartijdig wetenschappelijk onderzoek, was niet vrij van tendentieuze omissies die een nogal vertekend beeld opleverden van het Britse aandeel in de gebeurtenissen die in 1914 uitliepen op oorlog.⁶ De grote Europese documentaire uitgaven waren dus, niettegenstaande hun onloochenbare wetenschappelijke waarde, ook munitie in een ‘documentenoorlog’, zoals de Duitse militaire historicus Bernhard Schwertfeger in 1929 in een kritische studie opmerkte.⁷

De memoires van staatslieden, bevelhebbers en andere direct betrokken beleidsmakers zijn weliswaar verplichte kost voor iedereen die ook maar wil proberen te ontcijferen wat er onderweg naar de oorlog gebeurde, maar roepen eveneens legio vragen op. Sommige auteurs zijn frustrerend zwijgzaam over brandende kwesties. Om slechts drie voorbeelden te noemen: de Duitse kanselier Theobald von Bethmann Hollweg publiceerde in 1919 zijn *Betrachtungen zum Weltkrieg*, maar zegt daarin vrijwel niets over zijn eigen optreden of

dat van zijn collega's tijdens de julicrisis van 1914; de politieke memoires van de Russische minister van Buitenlandse Zaken Sergei Sazonov zijn luchthartig, pompeus en herhaaldelijk leugenachtig en geven geen enkele informatie over zijn eigen rol op sleutelmomenten; en de tiendelige memoires van de Franse president Raymond Poincaré over zijn jaren aan de macht zijn meer propaganda dan informatie: er zijn opvallende discrepanties tussen zijn 'herinneringen' aan de gebeurtenissen gedurende de crisis en de aantekeningen die hij destijds in zijn ongepubliceerde dagboek neerpende.⁸ De gemoedelijke memoires van de Britse minister van Buitenlandse Zaken Sir Edward Grey gaan maar mondjesmaat in op de delicate kwestie van de verplichtingen die hij voor augustus 1914 was aangegaan met de Ententemogendheden en de rol die die hebben gespeeld in zijn aanpak van de crisis.⁹

Toen de Amerikaanse historicus Bernadotte Everly Schmitt van de universiteit van Chicago eind jaren twintig met introductiebrieven op zak naar Europa reisde om betrokken voormalige politici te interviewen, viel het hem op dat zijn gesprekspartners kennelijk volkomen immuun waren voor zelfkritiek. (De enige uitzondering was Grey, die 'spontaan opmerkte' dat hij een tactische fout had gemaakt door gedurende de julicrisis te proberen via Berlijn met Wenen te onderhandelen, maar de beoordelingsfout waar hij op doelde was van ondergeschikt belang en de opmerking gaf niet zozeer aan dat hij zich oprecht verantwoordelijk voelde, het was meer een uiting van die typerende stijl waarmee Britse mandarijnen zichzelf relativeren.)¹⁰ Geheugenverlies kwam blijkbaar ook voor. Schmitt wist de voormalige Russische minister van Financiën Peter Bark op te sporen, die inmiddels bankier was in Londen. Bark had in 1914 deelgenomen aan vergaderingen waar beslissingen van historisch belang waren genomen. Maar toen Schmitt hem te spreken kreeg, beweerde Bark dat hij 'zich weinig herinnerde van de gebeurtenissen in die tijd'.¹¹ Gelukkig bieden de aantekeningen die de voormalige minister destijds zelf maakte meer informatie. De onderzoeker Luciano Magrini reisde in de herfst van 1937 naar Belgrado om alle nog levende getuigen te ondervragen die betrokken waren geweest bij het complot van Sarajevo; hij merkte dat er getuigen waren die verklaringen aflegden over dingen waarvan ze niets konden weten, dat anderen 'stom bleven of een valse voorstelling gaven van wat ze weten', en weer anderen 'hun verklaringen lardeerden met versiersels of vooral geïnteresseerd waren in zelfrechtvaardiging'.¹²

Daar komt bij dat onze kennis nog altijd ernstige leemtes vertoont. Veel belangrijke communicatie tussen sleutelfiguren is mondeling verlopen en nooit op papier vastgelegd, en wat er is gezegd valt alleen te reconstrueren uit de tweede hand of uit latere getuigenissen. De Servische organisaties die betrokken waren bij de aanslag in Sarajevo gingen streng conspiratief te werk en lieten vrijwel geen sporen op papier na. Dragutin Dimitrijević, het hoofd van de Servische militaire inlichtingendienst en een sleutelfiguur in de samenzwering om aarts-hertog Franz Ferdinand te vermoorden, had de gewoonte zijn papieren regelmatig te verbranden. Enigszins verrassend deed Dimitrijević vijand Nikola Pašić, de Servische minister-president, dat ook. Er is ook nog altijd niet veel bekend over de inhoud van de vroegste besprekingen tussen Wenen en Berlijn over hoe te reageren op de moorden in Sarajevo. De notulen van de topbijeenkomst tussen de Franse en Russische politieke leiders die van 20–23 juni in Sint-Petersburg plaatsvond, documenten die van enorm belang hadden kunnen zijn om de laatste fase van de crisis te begrijpen, zijn nooit meer gevonden (de Russische processen-verbaal zijn waarschijnlijk simpelweg kwijtgeraakt en het Franse redactieteam van de *Documents Diplomatiques Français* heeft de Franse versie niet weten op te sporen). De bolsjewieken hebben weliswaar veel relevante diplomatieke correspondentie gepubliceerd om de imperialistische kuiperijen van de grote machten aan de kaak te stellen, maar die publicaties verschenen zonder veel ordening en op ongeregelde tijdstippen, en waren vaak gericht op specifieke kwesties, zoals de Russische plannen met de Bosporus. Sommige documenten (hoeveel precies is niet bekend) zijn in de beroering van de burgeroorlog verloren gegaan en de Sovjet-Unie heeft nooit een systematisch samengestelde bundeling van overheidsdocumenten gepubliceerd op het niveau van de Britse, Franse, Duitse en Oostenrijkse bronnenboeken.¹³ Het archiefmateriaal met betrekking tot de Russische kant is nog altijd maar zeer beperkt gepubliceerd.

Een ander onderscheidend kenmerk van deze crisis is zijn uitzonderlijk ingewikkelde structuur. De Cubaanse rakettencrisis was al behoorlijk complex, toch waren er maar twee hoofdrolspelers bij betrokken (de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie), plus een uitgebreide bezetting aan medestanders en figuranten. Het verhaal van het ontstaan van deze oorlog moet daarentegen een begrijpelijk beeld schetsen van de multilaterale interactie tussen vijf autonome, gelijkwaardige hoofdrolspelers — Duitsland, Oostenrijk-Hongarije, Frankrijk, Rusland

en Groot-Brittannië — of zes, als we Italië meetellen, plus een verscheidenheid aan strategisch belangrijke en even autonome actoren zoals het Ottomaanse Rijk en de staten van het Balkanschiereiland, een regio die in de jaren voorafgaand aan de oorlog gekenmerkt was door hoogoplopende politieke spanning en instabiliteit.

Een andere complicerende factor is het feit dat de besluitvormingsprocessen binnen de staten die bij de crisis betrokken raakten vaak verre van transparant verliepen. We kunnen ons juli 1914 voorstellen als een letterlijk ‘internationale’ crisis, en dan zien we diverse staten als compacte, autonome, gesloten entiteiten tegen elkaar aan stoten als biljartballen op een tafel. Maar de soevereine instellingen die tijdens de crisis het beleid bepaalden waren intern allesbehalve eensgezind. Er bestond onzekerheid (en onder historici bestaat die nog steeds) over de vraag waar de macht om het beleid te bepalen precies gelokaliseerd was in de diverse staatsinstellingen, en ‘beleidsmaatregelen’ — of althans beleidsgerichte initiatieven van allerlei aard — kwamen niet noodzakelijkerwijze vanuit de top van het systeem. Ze konden opborrelen vanuit hele marginale locaties in het diplomatieke apparaat, vanuit legerbevelhebbers, regeringsmedewerkers of zelfs ambassadeurs, die veelal op eigen houtje beleid maakten.

Het bewaard gebleven bronnenmateriaal geeft dan ook een warboel te zien aan beloften, bedreigingen, plannen en voorspellingen, en dit verklaart op zijn beurt gedeeltelijk waarom de uitbraak van deze oorlog zo’n verbijsterend scala aan interpretaties heeft opgeleverd. Er is vrijwel geen gezichtspunt op die oorsprong dat niet kan worden ondersteund met een ruime keuze uit de beschikbare bronnen. Dit vormt een volgende verklaring waarom de literatuur over de ‘oorzaken van de Eerste Wereldoorlog’ zo’n omvang heeft aangenomen dat geen enkele historicus (zelfs geen denkbeeldige figuur die alle benodigde talen kan lezen) zich er tijdens zijn levensduur doorheen zou kunnen werken; een twintig jaar geleden gepubliceerd overzicht van de literatuur tot dan toe telde 25.000 boeken en artikelen.¹⁴ Sommige analyses richten zich op de schuld van één rotte appel in de mand (Duitsland is de meest voor de hand liggende kandidaat, maar geen van de grote machten is de toeschrijving van de hoofdverantwoordelijkheid bespaard gebleven), andere verdelen de schuld gelijkelijk of kijken naar ‘systeemfouten’. De complexiteit is al die tijd groot genoeg gebleven om het debat gaande te houden. En de debatten onder de historici, met hun nadruk op de schuldvraag of de relatie tussen de initiatieven

van afzonderlijke partijen en de structurele beperkingen, worden op hun beurt omgeven door een uitgestrekt landschap van politicologisch commentaar, waarin mechanismes als afschrikking, ontspanning en onoplettendheid de hoofdrol opeisen, dan wel meer algemeen voorkomende begrippen als evenwicht, onderhandelen en opportunisme. Het is een debat dat nu al bijna een eeuw aanhoudt, en er is geen reden om aan te nemen dat het zijn tijd heeft gehad.¹⁵

Immers: het debat kan dan oud zijn, het onderwerp is nog altijd actueel, en op dit moment in feite actueler dan twintig, dertig jaar geleden. De veranderingen die zich in onze hedendaagse wereld hebben voorgedaan, hebben onze perceptie van de gebeurtenissen in 1914 beïnvloed. In de jaren zestig, zeventig en tachtig van de vorige eeuw ging het bewustzijn van de gebeurtenissen van 1914 onder het grote publiek gehuld in een soort nostalgie die het gemakkelijk maakte de catastrofe van de 'laatste zomer' van Europa op te vatten als een Edwardiaans kostuumdrama. Het afgesloten ritueel en de protserige uniformen, het 'decor' van een wereld die zich nog grotendeels afspeelde rond erfelijke monarchieën, kreeg in het collectieve geheugen van die tijd een vervreemdend karakter, alsof de hoofdrolspelers mensen uit een andere, vervlogen wereld waren. Stilzwijgend vestigde zich het idee dat als de acteurs hoofddekels droegen met schreeuwerig groene struisvogelveren, hun ideeën en motieven daaronder wel net zo bizar moesten zijn.¹⁶

En toch: wat een lezer die in de eenentwintigste eeuw het verloop van de crisis in de zomer van 1914 volgt wel moet opvallen, is de rauwe moderniteit ervan. Aan het begin staat een ploeg zelfmoordaanslagplegers en een stoet auto's. Het bloedvergieten in Sarajevo werd voorbereid door een organisatie van verklaarde terroristen met een cultus van zelfopoffering, dood en wraak, maar het was geen territoriaal gebonden organisatie. Ze had geen duidelijk geografisch of politiek centrum maar was over politieke grenzen heen versnipperd in cellen, de verantwoordelijkheden waren onbestemd en voor zover ze banden had met soevereine regeringen bleven die ondoorzichtig, verborgen en in ieder geval zeer moeilijk uit te pluizen van buiten de organisatie. Je zou dus zelfs kunnen zeggen dat juli 1914 minder ver van ons af staat en in onze tijd minder onbegrijpelijk is dan in de jaren tachtig. Met het eind van de Koude Oorlog heeft een systeem van bipolair machts-evenwicht in de wereld plaatsgemaakt voor een complexer en minder voorspelbaar krachtenveld dat zowel wereldrijken in verval als

opkomende machten omvat — een situatie die vanzelf associaties wekt met het Europa van 1914. Het perspectief is verschoven en dat maakt het interessant om vanuit ons nieuwe perspectief nog eens te kijken naar de vraag hoe in Europa in 1914 de vlam in de pan sloeg. Als we die uitdaging aangaan, kan dat niet betekenen dat we het heden eenvoudigweg centraal stellen en het verleden toesnijden op de huidige problemen, maar alleen dat we die kenmerken van het verleden aan het licht brengen die vanuit ons huidige perspectief beter herkenbaar worden.

Een daarvan is de context waarin de lont in het kruitvat werd gestoken, de Balkan. Servië is een van de blinde vlekken in de historiografie van de julicrisis en de aanslag in Sarajevo wordt in veel studies behandeld als niet meer dan een voorwendsel, een gebeurtenis die niet veel te maken had met de werkelijke krachten wier interactie tot de oorlog heeft geleid. In een uitstekende recente analyse van het uitbreken van de oorlog verklaren de auteurs dat ‘de moorden [in Sarajevo] op zich niets hebben veroorzaakt. Wat de naties met elkaar in oorlog bracht was het gebruik dat van die gebeurtenis werd gemaakt’.¹⁷ De marginalisering van de Servische en daarmee de bredere Balkanse dimensie van het verhaal begon al tijdens de julicrisis zelf, die losbrak als reactie op de moorden in Sarajevo maar later overschakelde in een hogere versnelling, een geopolitieke fase waarin Servië en zijn acties een ondergeschikte rol speelden.

Ook onze ethische oriëntatie is verschoven. Het feit dat het door Servië gedomineerde Joegoslavië als een van de overwinnaars uit de oorlog tevoorschijn kwam, leek impliciet een ‘rechtvaardiging achteraf’ te bieden aan de actie van de man die op 28 juni de trekker overhaalde. Zo dachten althans de Joegoslavische autoriteiten er zeker over toen ze de plaats waar hij had gestaan markeerden met bronzen voetstappen en een plaquette ter ere van de ‘eerste stappen naar de vrijheid van Joegoslavië’ die de moordenaar zou hebben gezet. In een tijdperk waarin het nationale ideaal nog vers was en veelbelovend, bestond er een intuïtieve sympathie voor het Zuid-Slavische nationalisme en kon het zwaarlijvige multinationale gemenebest van de Habsburgers niet veel goeds doen. De Joegoslavische oorlogen van de jaren negentig hebben ons weer met onze neus gedrukt op de moorddadige kant van het Balkannationalisme. Sinds Srebrenica en het beleg van Sarajevo stellen we ons Servië niet meer zo licht voor als een loutere speelbal of slachtoffer van de politiek van de grote machten en zijn we

sterker geneigd het Servisch nationalisme te zien als een historische kracht op zichzelf. Vanuit het perspectief van de hedendaagse Europese Unie neigen we tot een vriendelijker — of althans minder minachtende — kijk op de verdwenen keizerlijke lappendeken van het Habsburgse Oostenrijk-Hongarije.

En ten slotte valt het ons nu minder gemakkelijk de twee moorden in Sarajevo af te doen als louter een incident met weinig causaal gewicht. De aanval op de Twin Towers van september 2001 heeft laten zien hoe een eenmalig symbolisch incident — hoe diep ook geworteld in grotere historische processen — het politieke landschap onomkeerbaar kan veranderen, oude ideeën achterhaald kan maken en nieuwe een onvoorziene urgentie kan geven. Sarajevo en de Balkan weer in het middelpunt van het verhaal plaatsen betekent geen demonisering van de Serviërs of hun staatslieden en ontslaat ons evenmin van de verplichting inzicht te krijgen in de krachten die inwerkten op en via de Servische politici, officiers en activisten wier gedrag en beslissingen mede hebben bepaald welke gevolgen de aanslag in Sarajevo zou hebben.

Ik probeer in dit boek de crisis van juli 1914 dus te begrijpen als een modern verschijnsel, het meest complexe van de moderniteit, misschien zelfs van alle tijden. De nadruk ligt niet zozeer op de vraag waarom de oorlog kwam als wel hoe. In logisch opzicht zijn vragen naar het hoe en waarom natuurlijk onscheidbaar, maar ze voeren ons in verschillende richtingen. De vraag naar het hóé dwingt ons nauwgezet te kijken naar de opeenvolgingen van interacties die bepaalde uitkomsten hebben gehad. De vraag naar het waaróm daarentegen leidt tot een zoektocht naar dieper liggende en categorische oorzaken: imperialisme, nationalisme, bewapening, bondgenootschappen, de financiële wereld, ideeën van nationale eer, de mechanismes van mobilisatie. De vraag naar het waarom bevordert een zekere analytische helderheid, maar kan het beeld ook scheeffrekken doordat hij het gezichtsbedrog oproept van een gestaag oplopende causale druk: de factoren stapelen zich op en drukken neer op de gebeurtenissen, en politieke actoren vervallen tot loutere instrumenten van lang gevestigde krachten die buiten hun macht liggen.

Het verhaal dat dit boek vertelt is daarentegen verzadigd van menselijk initiatief. De centrale besluitvormers, koningen, keizers, ministers van buitenlandse zaken, ambassadeurs, legerleiders en legioenen lagere ambtenaren, zijn met gerichte, afgemeten stappen het gevaar tegemoet gelopen. Het uitbreken van de oorlog was de culminatie van

ketens van besluitvorming door politieke actoren met bewuste doelen, die in staat waren tot een zekere mate van zelfreflectie, die een reeks opties konden onderscheiden en zich de best mogelijke oordelen vormden op basis van de beste informatie waarover ze konden beschikken. Nationalisme, bewapening, bondgenootschappen en financiële belangen hebben allemaal deel uitgemaakt van het verhaal, maar het gewicht dat ze in de verklaring van de gebeurtenissen dragen, wordt pas zichtbaar in de beslissingen die in combinatie met elkaar tot het uitbreken van de oorlog hebben geleid.

Een Bulgaarse historicus van de Balkanoorlogen heeft onlangs opgemerkt dat we ‘als we de vraag naar het “waarom” stellen, de schijnwerper richten op de schuld’.¹⁸ Vragen naar de schuld en de verantwoordelijkheid voor het uitbreken van de oorlog dienden zich al aan voordat de oorlog zelfs maar was begonnen. Het bronnenmateriaal is vergeven van de beschuldigingen (we kijken naar een wereld waarin de agressieve intenties altijd werden toegeschreven aan de opponent en de defensieve aan het eigen kamp) en het oordeel dat is neergelegd in artikel 231 van het Verdrag van Versailles vormde een garantie dat de schuldvraag voorop zou blijven staan. Ook hier suggereert de vraag naar het ‘hoe’ een alternatieve benadering: een reis door de gebeurtenissen, niet om een aanklacht samen te stellen tegen deze of gene staat of persoon, maar om te zoeken naar de beslissingen die tot de oorlog hebben geleid en naar de achterliggende redenering of emotie. Dat betekent niet dat we kwesties van verantwoordelijkheid geheel uitbannen, maar proberen de ‘waarom-antwoorden’ als het ware te laten groeien uit de ‘hoe-antwoorden’, in plaats van andersom.

Dit boek vertelt dus het verhaal van hoe het op het Europees vasteland tot oorlog kwam. Het volgt de paden richting oorlog in een geïllustreerd verslag van de beslissingen die in de sleutelhoofdsteden Wenen, Berlijn, Sint-Petersburg, Parijs, Londen en Belgrado werden genomen, met kortere excursies naar Rome, Constantinopel en Sofia. Het is samengesteld uit drie delen. Deel I richt zich op de twee antagonistische partijen wier conflict de aanleiding vormde, Servië en Oostenrijk-Hongarije, en volgt hun interactie tot aan de vooravond van de moorden in Sarajevo. Deel II breekt met de narratieve aanpak en behandelt in vier hoofdstukken vier vragen: hoe ontstond de polarisering van Europa in vijandige bondgenootschappelijke blokken? Hoe werd het buitenlands beleid door Europese regeringen vormgegeven? Hoe kon de Balkan — een perifere regio ver verwijderd van de Europese centra van

macht en rijkdom — het toneel worden van een zo vérstrekkende crisis? Hoe kwam het dat een systeem van internationale verhoudingen dat op de drempel leek van een tijdperk van detente een zo omvattende oorlog heeft voortgebracht? Deel III begint met de moorden in Sarajevo en geeft een verslag van de julicrisis zelf aan de hand van de interacties tussen de cruciale besluitvormingscentra, met speciale aandacht voor de berekeningen, misverstanden en beslissingen die de crisis van de ene fase naar de volgende dreven.

In dit boek staat de stelling centraal dat de gebeurtenissen van juli 1914 alleen te begrijpen zijn als we de wegen belichten die de hoofdrolspelers hebben afgelegd en die hun perspectief op de gebeurtenissen hebben bepaald. Om dat te doen, kunnen we niet volstaan met een simpele herziening van de opeenvolgende internationale ‘crises’ die aan het uitbreken van de oorlog zijn voorafgegaan, we moeten begrijpen hoe die gebeurtenissen zijn beleefd en verwerkt tot verhalen die waarnemingen kleurden en gedrag motiveerden. Hoe zijn de mannen wier beslissingen tot de oorlog hebben geleid tot hun gedrag en hun ideeën gekomen? Hoe verhoudt het gevoel van dreiging en bezorgdheid dat uit zoveel van de bronnen spreekt zich tot de arrogantie en stoerdoenerij die we tegenkomen, en vaak bij dezelfde individuen? Hoe kwam het dat bizarre kwesties in de periode voor de oorlog als de Albanese Kwestie en de ‘Bulgaarse lening’ zo’n gewicht kregen en hoe hingen ze samen in de geest van de politieke machthebbers? Als beleidsmakers zich uitspraken over de internationale situatie of over externe dreigingen, sprak daar dan een reële kijk op de dingen uit of een projectie van hun eigen angsten en verlangens op hun tegenstanders, of beide? Het streven is een zo levendig mogelijke reconstructie te geven van de intense dynamiek in de ‘beslissingsposities’ die de hoofdrolspelers voor en tijdens de zomer van 1914 innamen.

In sommige van de interessantste recente teksten over deze oorlog wordt gesteld dat de oorlog verre van onvermijdelijk was, maar wél ‘onwaarschijnlijk’ — althans tot hij uitbrak.¹⁹ De gevolgtrekking hieruit zou zijn dat het conflict niet uitbrak als gevolg van een langdurige aftakeling, maar van incidentele schokken voor het internationale systeem. Of men deze visie nu deelt of niet, ze laat ruimte voor een element van toeval. En hoewel sommige ontwikkelingen die ik in dit boek bespreek ondubbelzinnig lijken te wijzen in de richting van wat in 1914 werkelijk uitkwam, lijdt het geen twijfel dat er voorafgaand aan de oorlog ook veranderingsfactoren aan het werk waren in de

richting van andere, niet verwerkelijkte uitkomsten. Met dat gegeven in het achterhoofd laat ik in dit boek zien hoe de fragmenten van de causaliteit samenkwamen die, eenmaal op hun plek, de oorlog mogelijk hebben gemaakt, maar ik probeer dat te doen zonder de uitkomst als onafwendbaar voor te stellen. Ik heb een open oog willen houden voor het feit dat de in dit boek beschreven mensen, gebeurtenissen en krachten de kiemen in zich droegen van een andere, mogelijk minder verschrikkelijke toekomst.

I. Europa in 1914

DEEL I

Wegen naar Sarajevo

1

SERVISCHE SPOOKBEELDEN

MOORD IN BELGRADO

Op 11 juni 1903, even na tweeën in de ochtend, naderden achtentwintig officieren van het Servische leger de hoofdingang van het koninklijke paleis van Belgrado. Na een fel vuurgevecht werden de wachtposten die voor het gebouw op wacht stonden gearresteerd en ontwapend. Met sleutels die ze de wachtcommandant afhandig hadden gemaakt drongen de samenzweerders de grote hal binnen en spoedden zich over trappen en door gangen naar de koninklijke slaapkamer. De toegang tot de privévertrekken van de koning bleek met zware eiken deuren afgesloten, waarop de samenzweerders ze met een doos dynamiet opbliezen. De springlading was zo krachtig dat de deuren uit hun scharnieren werden gerukt en door de antichambre naar binnen werden geblazen, waarbij de adjudant van de koning, die achter de deur stond, om het leven kwam. De ontploffing veroorzaakte kortsluiting waardoor overal in het gebouw het licht uitviel. De indringers lieten zich niet afschrikken, ontdekten een paar kaarsen in een aangrenzende ruimte en drongen de koninklijke slaapvertrekken binnen. Toen ze de slaapkamer zelf bereikten waren koning Alexandar en koningin Draga nergens meer te bekennen. Omgekeerd op het nachtkastje lag echter nog de opengeslagen Franse roman die de koningin aan het lezen was. Iemand voelde aan de lakens en het bed was nog warm — het paar was er kennelijk nog maar net vandoor. Nadat ze tevergeefs de slaapkamer hadden doorzocht, kamden de indringers met getrokken revolvers en kaarsen in hun hand de rest van het paleis uit.

Terwijl de officieren van zaal naar zaal trokken, vurend op kasten, wandtapijten, sofa's en andere mogelijke schuilplekken, zaten koning Alexandar en koningin Draga op elkaar gepakt boven in een klein kamertje naast de slaapkamer dat gewoonlijk door de kamermeisjes van de koningin werd gebruikt om haar kleren te strijken en te stoppen. Bijna twee uur lang bleven de indringers zoeken. De koning maakte van de gelegenheid gebruik en schoot zo geruisloos mogelijk een broek en een rood zijden overhemd aan; hij wilde niet naakt door zijn vijanden worden aangetroffen. De koningin wist zich te bedekken met een onderrok met witte zijden baleinen en één gele kous.

Ook op andere plaatsen in Belgrado werden slachtoffers gevonden en gedood: de twee broers van de koningin, die ervan werden verdacht hun oog op de Servische troon te hebben laten vallen, werden onder dwang vanuit het huis van hun zus in Belgrado 'naar een wachtershuisje vlakbij het paleis gebracht, waar ze werden beschimpt en op barbaarse wijze doodgestoken'.¹ Ook in het appartement van premier Dimitrije Cincar-Marković drongen moordenaars binnen, net als bij minister van Oorlog Milovan Pavlović. Beiden werden afgemaakt; op Pavlović, die zich in een houten kist had verstopt, werden vijftientwintig kogels afgevuurd. Ook minister van Binnenlandse Zaken Belimir Theodorović werd beschoten en voor dood achtergelaten, maar wist later van zijn verwondingen te herstellen; andere ministers werden gearresteerd. In het paleis werd de loyale eerste adjudant van de koning, Lazar Petrović, die na een schotenwisseling was ontwapend en gevangen genomen, door de moordenaars meegevoerd door de gangen van het paleis en gedwongen bij elke deur de koning te roepen. Toen ze bij de koninklijke slaapvertrekken terugkeerden voor een tweede onderzoek, vonden de samenzweerders eindelijk een verborgen ingang achter het gordijn. Toen een van de aanvallers voorstelde de wand met een bijl open te hakken, beseft Petrović dat het spel uit was en stemde ermee in de koning te vragen naar buiten te komen. Van achter de panelen informeerde de koning wie hem riep, waarop zijn adjudant antwoordde: 'Ik ben het, uw Lazar: open de deur voor uw officieren!' De koning antwoordde: 'Kan ik vertrouwen op hun officierseed?' De samenzweerders antwoordden bevestigend. Volgens een van de verslagen kwam de vlezige, bebrilde koning, die er in zijn rode zijden overhemd potserlijk uitzag, tevoorschijn met zijn armen om de koningin. Het paar werd doorzeefd door een regen van kogels die van dichtbij werden afgevuurd. Petrović, die een verborgen revolver trok in een laatste

wanhopige poging zijn meester te beschermen (zo werd later althans beweerd) werd eveneens doodgeschoten. Een orgie van willekeurig geweld volgde. De lijken werden doorstoken met zwaarden, opengereten met een bajonet tot de ingewanden naar buiten kwamen en met een bijl bewerkt tot ze onherkenbaar verminkt waren, volgens de latere getuigenis van de getraumatiseerde Italiaanse barbier van de koning, die werd geroepen om de lijken op te halen en aan te kleden voor de begrafenis. Het lichaam van de koningin werd op de balustrade van het slaapkamervenster gehesen en daarna, vrijwel naakt en plakkend van het geronnen bloed, over de rand in de tuin gekiept. Toen de moordenaars hetzelfde probeerden te doen met Alexandar, zo werd beweerd, zou een van zijn handen zich om de balustrade hebben gesloten, waarna een officier zijn sabel zou hebben gepakt om de vuist door te hakken zodat het lijk met de losse, afgehakte vingers naar beneden stortte. Tegen de tijd dat de moordenaars zich in de tuin hadden verzameld om te roken en de resultaten van hun werk in ogenschouw te nemen, was het gaan regenen.²

De gebeurtenissen van 11 juni 1903 markeerden een nieuw begin in de Servische politieke geschiedenis. De Obrenović-dynastie, die Servië gedurende het grootste deel van zijn nog korte bestaan als moderne, onafhankelijke staat had geregeerd, had afgedaan. Binnen een paar uur na de moord kondigden de samenzweerders het einde van de heerschappij van de familie Obrenović aan. De vrijgekomen troon was voor Petar Karadjordjević, die nu in Zwitserland in ballingschap leefde.

Waarom werd er zo meedogenloos met de Obrenović-dynastie afgerekend? De monarchie had zich in Servië nooit tot een stabiel instituut ontwikkeld. De wortel van het probleem zat deels in het naast elkaar bestaan van twee rivaliserende dynastieke families. Twee grote clans, het huis Obrenović en het huis Karadjordjević, hadden zich onderscheiden in de strijd om Servië van de Ottomaanse overheersing te bevrijden. De donkere voormalige veehoeder 'Zwarte George' (Servisch: 'Kara Djordje') Petrović, stichter van het Huis Karadjordjević, leidde in 1804 een opstand die de Ottomanen uit Servië verdreef en enkele jaren buiten de deur hield, maar vluchtte in 1813 naar Oostenrijk toen de Ottomanen in de tegenaanval gingen. Twee jaar later kwam het tot een tweede opstand onder leiding van Miloš Obrenović, een bedreven politicus die via onderhandelingen wist te bereiken dat een Servisch vorstendom door de Ottomaanse autoriteiten werd erkend. Toen

Petar I Karadjordjević

Karadjordjević uit ballingschap in Servië terugkeerde, werd hij in opdracht van Obrenović en met medeweten van de Ottomanen vermoord. Obrenović kreeg nadat hij zijn belangrijkste politieke rivaal uit de weg had geruimd de titel prins van Servië toegekend. Gedurende het grootste deel van Servië's bestaan als vorstendom binnen het Ottomaanse rijk (1817–1878) werd het geregeerd door leden van de Obrenović-clan.

Het naast elkaar bestaan van twee rivaliserende dynastieke clans, de kwetsbare ligging tussen het Ottomaanse en het Oostenrijkse rijk en de weinig respectvolle politieke cultuur die werd gedomineerd door kleine boeren waren factoren die er toe bijdroegen dat de monarchie een omstreden instituut bleef. Het is frappant hoe weinig regerende negentiende-eeuwse Servische regenten door natuurlijke oorzaken stierven. De stichter van het vorstendom, prins Miloš Obrenović, was een hardvochtige autocraat wiens regeerperiode werd ontsierd door frequente opstanden. In de zomer van 1839 trad Miloš af ten gunste

van zijn oudste zoon, Milan, die op dat moment ernstig ziek was; hij overleed dertien dagen later aan de mazelen zonder ooit te hebben beseft dat hij tot vorst was verheven. Aan de heerschappij van Miloš' tweede zoon Mihailo kwam een voortijdig einde toen hij tijdens de opstand van 1842 werd afgezet om plaats te maken voor een telg uit het geslacht Karadjordjević — niemand anders dan Alexandar, de zoon van 'Zwarte George'. Maar in 1858 werd ook Alexandar gedwongen troonsafstand te doen en weer plaats te maken voor Mihailo, die in 1860 op de troon terugkeerde. Mihailo was in zijn tweede regeerperiode niet populairder dan in zijn eerste; acht jaar later werd hij samen met een nichtje vermoord, in een complot waar mogelijk de Karadjordjević-clan achter zat.

De lange regeerperiode van Mihailo's opvolger prins Milan Obrenović (1868–1889) zorgde voor een zekere mate van politieke continuïteit. In 1882, vier jaar nadat het Congres van Berlijn Servië als onafhankelijke staat had erkend, riep Milan zijn land uit tot koninkrijk en zichzelf tot koning. Maar de politieke turbulentie bleef. In 1883 leidden pogingen van de overheid om boerenmilities in het noordoosten van Servië te ontwapenen tot een grote provinciale opstand, de Timok-opstand. Milan reageerde met harde represaillemaatregelen tegen de opstandelingen en een heksenjacht op politieke kopstukken in Belgrado die ervan werden verdacht de onrust te hebben gevoed.

De Servische politieke cultuur veranderde aan het begin van de jaren tachtig van de negentiende eeuw ingrijpend door de opkomst van moderne politieke partijen met eigen kranten, verkiezingen, manifesten, campagnestrategieën en plaatselijke comités. Op deze geduchte nieuwe kracht in het publieke leven reageerde de koning met auto-cratische maatregelen. Toen verkiezingen in 1883 een hem niet zo goedgezinde meerderheid in het Servische parlement (de Skupština) opleverden, weigerde de koning een regering te benoemen met vertegenwoordigers van de dominante Radicale Partij, maar koos hij in plaats daarvan voor een regering van bureaucraten. De Skupština werd bij decreet geopend en tien minuten later weer bij decreet gesloten. Een rampzalige oorlog tegen Bulgarije in 1885 — het resultaat van koninklijke besluiten die buiten de ministerraad en het parlement om waren genomen — en een bittere en door schandalen omgeven scheiding van zijn vrouw, koningin Nathalie, ondermijnden de positie van de koning nog verder. Toen Milan in 1889 troonsafstand deed (onder meer in de hoop daarmee de weg vrij te maken voor een huwelijk met

de knappe jonge echtgenote van zijn privésecretaris), kwam zijn vertrek eerder te laat dan te vroeg.

Het regentschap dat werd ingesteld om de Servische zaken te beheeren zolang Milans zoon kroonprins Alexandar nog minderjarig was, duurde vier jaar. In 1893, op zestienjarige leeftijd, greep Alexandar de macht via een bizarre staatsgreep: de kabinetsministers werden uitgenodigd voor een diner en bij het uitbrengen van een toast werd hun op vriendelijke toon te verstaan gegeven dat ze allemaal onder arrest stonden. De jonge koning kondigde aan dat hij van plan was zichzelf de ‘volledige koninklijke macht’ toe te kennen. De belangrijkste ministeries en het telegraafkantoor waren intussen al door het leger bezet.³ De inwoners van Belgrado ontwaakten de volgende ochtend in een stad vol aanplakbiljetten met de verordening dat Alexandar de macht had gegrepen.

In werkelijkheid trok ex-koning Milan achter de schermen nog steeds aan de touwtjes. Het was Milan die het regentschap had ingesteld en het was Milan die namens zijn zoon de staatsgreep op poten zette. In een groteske familiemanoeuvre waarvoor nauwelijks contemporaine Europese parallellen zijn te vinden, diende de afgetreden vader zijn koninklijke zoon als belangrijkste raadgever. In de jaren 1897–1900 werd deze regeling geformaliseerd in de ‘Milan-Alexandar duarchie’. ‘Koning-vader Milan’ werd benoemd tot opperbevelhebber van het Servische leger, als eerste burger die ooit dit ambt bekleedde.

Met Alexandars heerschappij ging de Obrenović-dynastie haar terminale fase in de geschiedenis in. Vanaf de zijlijn ondersteund door zijn vader wist Alexandar binnen korte tijd veel van de hoop en goodwill te verspelen die vaak met de inauguratie van een nieuwe vorst gepaard gaat. Hij ging voorbij aan de relatief liberale bepalingen van de Servische grondwet en introduceerde in plaats daarvan een vorm van neo-absolutisme: geheime stemmingen werden afgeschaft, de persvrijheid werd opgeheven, kranten werden opgedoekt. Toen de leiders van de Radicale Partij protesteerden, werden ze uitgesloten van de uitoefening van macht. Als in een operettedictatuur legde Alexandar naar believen wetten op en schafte andere wetten af. Hij toonde geen respect voor de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht en smeedde zelfs complotten tegen het leven van belangrijke politici. De aanblik van de koning en koning-vader Milan die als roekeloze tandem de knoppen van de staat bedienden — met op de achtergrond koningin-moeder Nathalie, die ondanks haar scheiding van

Milan achter de schermen een belangrijke figuur bleef — had verwoestende gevolgen voor de status van de dynastie.

Alexandars besluit om in het huwelijk te treden met de niet al te best bekendstaande weduwe van een obscure ingenieur, bracht geen verbetering in de situatie. Hij had Draga Mašin ontmoet in 1897, toen ze als hofdame bij zijn moeder in dienst was. Draga was tien jaar ouder dan de koning en weinig geliefd bij de beau monde van Belgrado. Ze zou onvruchtbaar zijn en talrijke seksuele verhoudingen hebben gehad. Tijdens een verhitte vergadering van de Kroonraad, waarin ministers tevergeefs probeerden de koning af te brengen van zijn plan om met Mašin te trouwen, bracht minister van Binnenlandse Zaken Djordje Genčić een krachtig argument naar voren: ‘Sire, u kunt onmogelijk met haar trouwen. Ze heeft met Jan en alleman het bed gedeeld — mijzelf inclus.’ De minister werd voor zijn openhartigheid beloond met een harde klap in zijn gezicht — Genčić zou zich later bij de gelederen van de koningsmoordenaars voegen.⁴ Er waren vergelijkbare ontmoetingen met andere hoge regeringsfunctionarissen.⁵ Op een nogal overspannen kabinetsvergadering stelde de vice-premier zelfs voor de koning onder huisarrest te plaatsen of hem met geweld het land uit te brengen om te voorkomen dat het huwelijk zou worden voltrokken.⁶ Het politieke verzet tegen Mašin was zo sterk dat de koning een tijdlang grote moeite had geschikte kandidaten te vinden voor benoemingen in hoge functies; het nieuws van Alexandar en Draga’s verloving alleen al was voor het voltallige zittende kabinet reden af te treden, waarna de koning zijn toevlucht moest nemen tot een door hem benoemd ‘huwelijkskabinet’ van weinig bekende figuren.

De controverse over het huwelijk werkte ook door in de relatie tussen de koning en zijn vader. Milan was zo woedend over het vooruitzicht Draga als schoondochter te krijgen dat hij ontslag nam als opperbevelhebber van het leger. In een brief die hij in juni 1900 aan zijn zoon schreef verklaarde hij dat Alexandar doende was ‘Servië de afgrond in’ te duwen, waarna hij afsloot met een onverbloemde waarschuwing: ‘Als de regering u na een dergelijke dwaasheid het land uit jaagt, zal ik de eerste zijn om dat toe te juichen.’⁷ Alexandar trok zich hier niets van aan en zette zijn plannen gewoon door (hij en Draga traden op 23 juni 1900 in Belgrado in het huwelijk), en maakte van het ontslag van zijn vader gebruik om zijn greep op het officierskorps te verstevigen. De hoogste militaire en ambtelijke rangen werden gezuiverd van Milans vrienden (en Draga’s vijanden); de koning-vader werd onder

Koning Alexandar en koningin Draga ca. 1900

continue bewaking gesteld, vervolgens aangemoedigd het land te verlaten en daarna belemmerd terug te keren. Voor het koningspaar was het min of meer een opluchting toen Milan, die zich in Oostenrijk had gevestigd, in januari 1901 overleed.

Aan het eind van 1900 steeg de populariteit van het koningspaar kortstondig toen het paleis bekendmaakte dat de koningin in verwachting was en een golf van sympathie opkwam. Maar in april 1901 was de woede navenant toen werd onthuld dat Draga's zwangerschap niet meer dan een list was geweest om de publieke opinie gunstig te beïnvloeden (in de hoofdstad deden geruchten de ronde over een vrijdeld plan om een 'ondergeschoven kind' tot erfgenaam van de Servische troon te maken). Alexandar negeerde alle slechte voortekenen en creëerde als propagandaoffensief een cultus rond zijn koningin, waarbij haar verjaardag met luisterrijke publieke manifestaties werd gevierd en regimenten, scholen en zelfs dorpen naar haar werden vernoemd. Tegelijkertijd

werden zijn constitutionele manipulaties steeds schaamtelozer. In maart 1903 stelde de koning midden in de nacht de Servische grondwet buiten werking om haastig nieuwe repressieve pers- en associatiewetten in de wetboeken te kunnen opnemen. Nog geen drie kwartier later werd de grondwet weer in ere hersteld.

In het voorjaar van 1903 had vrijwel de hele Servische maatschappij zich tegen Alexandar en Draga gekeerd. De Radicale Partij, die bij de verkiezingen van juli 1901 de absolute meerderheid in de Skupština had veroverd, had schoon genoeg van de autocratische manipulaties van de koning. Onder de machtige kooplieden- en bankiersfamilies (in het bijzonder die families die betrokken waren bij de handel in vee en voedingsmiddelen) gingen steeds meer stemmen op tegen het pro-Weense buitenlandse beleid van Obrenović waardoor de Servische kapitalisten de toegang tot de wereldmarkten werd ontzegd en de Servische economie vastliep in een Oostenrijks monopolie.⁸ Op 6 april 1903 werd in Belgrado een demonstratie tegen het gesjoemel van de koning met de grondwet hardhandig uiteengeslagen door de politie en de marechaussee, waarbij achttien doden en ongeveer vijftig gewonden vielen.⁹ Meer dan honderd mensen — onder wie een aantal leger-officieren — werden gearresteerd en gevangen gezet, al kwamen de meesten al na een paar dagen weer vrij.

In het epicentrum van de toenemende oppositie tegen de kroon stond het Servische leger. Rond de eeuwwisseling was het leger een van de meest dynamische instituten van de Servische maatschappij. In een nog steeds grotendeels agrarische en slecht presterende economie was het niet gemakkelijk een maatschappelijke carrière op te bouwen en bood het leger nog de beste kansen op invloed en aanzien. Deze ontwikkeling was nog versterkt door koning Milan, die veel geld in het leger stak en het officierskorps sterk uitbreidde, terwijl hij bezuinigde op het toch al magere staatsbudget voor hoger onderwijs. Maar na het terugtreden van de koning-vader in 1900 kwam aan deze vette jaren een einde: Alexandar snoeide het militaire budget terug, er ontstonden grote achterstanden in de betaling van de officierssoldij, en door het nepotistische beleid van het hof werden er steeds meer vrienden en verwanten van de koning en zijn vrouw op sleutelposten benoemd, over de hoofden van hun collega's. De verontwaardiging hierover werd versterkt door wijdverbreide geruchten — alle officiële ontkenningen ten spijt — als zou de koning, die er niet in geslaagd was een biologische erfgenaam te produceren, van plan zijn de broer van konin-

gin Draga, Nikodije Lunjevica, tot zijn opvolger op de Servische troon te benoemen.¹⁰

In de zomer van 1901 kristalliseerde zich een militaire samenzwering rond een getalenteerde jonge luitenant van het Servische leger die een belangrijke rol zou spelen in de gebeurtenissen van juli 1914. Dragutin Dimitrijević, die later bekend zou worden als 'Apis' omdat zijn zware bouw zijn bewonderaars herinnerde aan de breedgeschouderde stiergod van het oude Egypte, was al snel na zijn afstuderen aan de Servische militaire academie tot lid van de generale staf benoemd, een duidelijk teken dat zijn superieure hoge verwachtingen van hem koesterden. Dimitrijević was gemaakt voor de wereld van de politieke samenzwering. Geobsedeerd door geheimzinnigheid, met heel zijn hart toegewijd aan zijn militaire en politieke werk, meedogenloos in zijn aanpak en koelbloedig in crisissituaties, was Apis geen man om een grote volksbeweging aan te voeren. Zijn buitengewone capaciteiten lagen in zijn vermogen om binnen kleine groepen en intieme kringen aanhangers te werven en te vormen, bij zijn volgelingen een gevoel van urgentie te kweken, hun twijfels weg te nemen en hen te motiveren tot extreme acties.¹¹ Een van zijn medestanders omschreef hem als 'een geheime kracht aan wie ik mezelf beschikbaar moet stellen, ook al zegt mijn verstand me dat daar geen reden voor is'. Ook voor een andere koningsmoordenaar was het een raadsel hoe hij zich zozeer door Apis had laten beïnvloeden: zijn intelligentie noch zijn welsprekendheid of de kracht van zijn ideeën leken buitengewoon genoeg om die invloed te verklaren. "Toch was hij de enige van ons die puur met zijn aanwezigheid in staat was mijn gedachten te sturen, er met een paar op doodgewone toon uitgesproken woorden voor kon zorgen dat ik blindelings deed wat hij wilde."¹² Het milieu waarin Dimitrijević deze gaven tentoonspreidde was nadrukkelijk masculien. Vrouwen speelden slechts een marginale rol in zijn volwassen leven; hij toonde nooit enige seksuele belangstelling voor het andere geslacht. Zijn natuurlijke habitat, en de plek waar al zijn intriges vorm kregen, was de rokerige, exclusief door mannen bevolkte wereld van de Belgradose koffieuizen — een tegelijkertijd openbare en private ruimte, waar men mensen met elkaar kon zien praten zonder ze ook noodzakelijkerwijs te horen. Op de bekendste foto die van hem bewaard is gebleven staat de potige, besnorde intrigant met twee kornuiten afgebeeld in een karakteristieke samenzweerderige pose.

Dimitrijević was oorspronkelijk van plan het koninklijk paar op 11 september (de verjaardag van de koningin) op een bal in het centrum van Belgrado te vermoorden. Het complot had zo uit een boek van Ian Fleming kunnen komen. Twee officieren moesten een sabotage-aanslag plegen op de energiecentrale aan de Donau die Belgrado van elektriciteit voorzag, terwijl een andere het kleinere station onklaar moest maken dat stroom leverde aan het gebouw waar het bal aan de gang was. Als de lichten eenmaal uit waren, moesten de vier moordenaars die op het bal aanwezig waren de gordijnen in brand steken, brandalarm geven en de koning en zijn vrouw liquideren door ze te dwingen gif te slikken (deze methode werd gekozen om het risico van ontdekking van eventuele vuurwapens te vermijden). Hoewel het gif met succes werd uitgetprobeerd op een kat, liep het plan op een complete mislukking uit. De energiecentrale bleek te zwaar bewaakt en de koningin besloot toch maar niet naar het bal te gaan.¹³

Zonder zich door deze en andere mislukkingen te laten ontmoedigen bleven de samenzweerders de twee jaar daarna druk bezig om de reikwijdte van hun coup te verbreden. Er werden meer dan honderd officieren gerekruteerd, onder wie veel jongere militairen. Aan het eind van 1901 kwamen er ook contacten met burgerlijke politieke leiders, onder wie de voormalige minister van Binnenlandse Zaken, Djordje Genčić, de man die een klap in zijn gezicht had gekregen na zijn openhartige protest tegen de huwelijksplannen van de koning. In het najaar van 1902 kreeg de samenzwering een formeel karakter in de vorm van een geheime eed. De eed was opgesteld door Dimitrijević/Apis en was verfrissend onverbloemd over het doel van de onderneming: 'Vooruitlopend op een onontkoombare ineenstorting van de staat [...] waaraan primair de koning en zijn minnares Draga Mašin schuldig zijn, zweren we dat we hen zullen vermoorden en bekrachtigen we dat met onze handtekening.'¹⁴

In het voorjaar van 1903, toen er tussen de 120 en 150 samenzweerders bij het complot betrokken waren, begon het plan te rijpen om het koninklijk paar in hun eigen paleis om het leven te brengen. De uitvoering ervan vergde een zorgvuldige voorbereiding omdat de koning en zijn vrouw, ten prooi vallend aan een volledig gerechtvaardigde paranoia, steeds meer persoonlijke beveiligingsmaatregelen namen. De koning verscheen nooit meer in de stad zonder een uitgebreid gevolg om zich heen. Draga was zo bang voor een aanslag dat ze het paleis niet meer uit durfde en zes weken lang binnen bleef. Het aantal paleis-

wachten in en om het gebouw was verdubbeld. De geruchten over een op handen zijnde staatsgreep werden zo luid dat de *London Times* erover begon te publiceren: op 27 april 1903 werd een 'vertrouwelijke' bron in Belgrado geciteerd die sprak over 'een zo omvangrijk militair complot tegen de troon dat de koning noch de regering stappen durven ondernemen om de samenzwering te verijdelen'.¹⁵

De rekrutering van belangrijke insiders, onder wie officieren van de paleiswacht en de aide de camp van de koning zelf, maakte het voor de aanslagplegers gemakkelijker de verschillende wachtposten te passeren en zich toegang te verschaffen tot het heilige der heiligen. De datum voor de aanslag werd pas drie dagen van tevoren vastgesteld, toen bekend was dat alle sleutelfiguren dienst hadden en op hun post zouden staan. De afspraak was dat er met de grootst mogelijke haast zou worden gehandeld en dat de gebeurtenissen onmiddellijk openbaar zouden worden gemaakt om te voorkomen dat er nog ingegrepen kon worden door de politie of regimenten die loyaal bleven aan de koning.¹⁶ Het verlangen om het succes van de operatie zo snel mogelijk bekend te maken heeft misschien bijgedragen aan het besluit om de koninklijke lijken vanuit de slaapkamer over de balustrade naar beneden te werpen. Apis maakte deel uit van de moordbrigade die het paleis binnendrong, maar miste de slotakte van het drama. Hij raakte

Moord op het echtpaar Obrenović, uit *Le Petit Journal*, 28 juni 1903

ernstig gewond tijdens een vuurgevecht met paleiswachten achter de hoofdingang. Hij werd neergeschoten, verloor het bewustzijn en ont-snapte maar ternauwernood aan de dood door bloedverlies.

‘ONVERANTWOORDELIJKE ELEMENTEN’

‘Stad rustig bevolking lijkt onaangedaan’, schreef Sir George Bonham, de Britse ambassadeur in Belgrado, op de avond van 11 juni in een bondig ambtsbericht aan Londen.¹⁷ De Servische ‘revolutie’, zo rapporteerde Bonham, was door de inwoners van de hoofdstad ‘met openlijke instemming begroet’; de dag na de moorden werd ‘als feestdag gevierd en de straten waren versierd met vlaggen’. Er was ‘nergens een spoor van fatsoenlijk mededogen’ te vinden.¹⁸ Het ‘meest opvallende kenmerk’ van de Servische tragedie, zo verklaarde Sir Francis Plunkett, Bonhams collega in Wenen, was ‘de uitzonderlijke kalmte waarmee een dergelijke afschuwelijke misdaad werd geaccepteerd’.¹⁹

Vijandige waarnemers zagen in deze gelatenheid een bewijs voor de harteloosheid van een natie met een lange traditie van geweld en koningsmoord. In werkelijkheid hadden de inwoners van Belgrado alle reden om de moorden met instemming te begroeten. De samenzweerders droegen de macht meteen over aan een door alle partijen ondersteunde voorlopige regering. Het parlement kwam al snel weer bijeen. Petar Karadjordjević werd uit zijn Zwitserse ballingsoord teruggehaald en door het parlement tot koning uitgeroepen. De democratische grondwet van 1888 — omgedoopt tot de grondwet van 1903 — werd met een paar aanpassingen in ere hersteld. Het eeuwenoude probleem van de rivaliteit tussen twee Servische dynastieën behoorde plotseling tot het verleden. Het feit dat Karadjordjević, die een groot deel van zijn leven in Frankrijk en Zwitserland had doorgebracht, een aanhanger was van John Stuart Mill — in zijn jonge jaren had hij zelfs Mills *On Liberty* in het Servisch vertaald — gaf het liberale deel van de natie goede hoop.

Nog geruststellender was Petars toespraak tot het volk, gegeven vlak na zijn terugkeer uit ballingschap, waarin hij bekendmaakte te zullen regeren als ‘de waarlijk constitutionele koning van Servië’.²⁰ Het koninkrijk werd nu een echte parlementaire staat, waarin de vorst het staatshoofd was maar niet regeerde. De tijdens de staatsgreep gepleegde moord op de repressieve minister-president Cincar-Marković — een gunsteling van Alexandar — was een duidelijk signaal dat de politieke macht voortaan zou berusten bij het volk en partijnetwerken en niet

langer afhankelijk zou zijn van de welwillendheid van de kroon. Politieke partijen konden voortaan actief zijn zonder bang te hoeven zijn voor represailles. De pers was eindelijk bevrijd van de censuur die onder het Huis Obrenović gebruikelijk was. Het vooruitzicht lonkte van een nationaal politiek leven dat beter aansloot bij de behoeften van het volk en de publieke opinie. Servië stond op de drempel van een nieuw tijdperk in zijn politieke bestaan.²¹

Maar terwijl de staatsgreep van 1903 bepaalde oude kwesties oploste, creëerde die ook nieuwe problemen die een belangrijke rol zouden spelen bij de gebeurtenissen van 1914. In de eerste plaats verdween het conspiratieve netwerk dat gevormd was om de koninklijke familie om het leven te brengen niet zomaar weer naar de achtergrond, maar bleef een belangrijke factor in de Servische politiek en het publieke leven. De provisorische revolutionaire regering die op de dag na de moorden werd gevormd bestond uit vier samenzweerdere (onder wie de ministers van Oorlog, Openbare Werken en Economie) en zes partijpolitici. Apis, nog herstellende van zijn wonden, werd door de Skupština formeel bedankt voor zijn daden en zou gezien blijven als een nationale held. Het feit dat het nieuwe regime zijn bestaan te danken had aan het bloedige werk van de samenzweerdere, gecombineerd met angst voor waar het netwerk nog toe in staat was, maakte open kritiek moeilijk. Een minister van de nieuwe regering vertrouwde tien dagen na de aanslag aan een krantencorrespondent toe dat hij de daden van de aanslagplegers 'betreurenswaardig' vond maar niet in staat was 'ze openlijk in dergelijke termen te karakteriseren vanwege de gevoelens die dit zou kunnen oproepen bij het leger, waarvan zowel de troon als de regering voor hun voortbestaan afhankelijk zijn'.²²

Het netwerk van de koningsmoordenaars was met name invloedrijk bij het hof. 'Tot dusverre', zo liet de Britse gezant Wilfred Thesiger in november vanuit Belgrado weten, waren de samenzwerende officieren 'de belangrijkste en zelfs de enigen geweest die Zijne Majesteit hebben ondersteund'; als zij van het toneel zouden verdwijnen zou de koning niet langer beschikken over een 'partij op wier toewijding of zelfs vriendschap hij kan rekenen'.²³ Het was dus ook geen verrassing dat koning Petar, toen hij in de winter van 1905 iemand zocht om zijn zoon kroonprins Djordje op een reis door Europa te vergezellen, niemand anders koos dan Apis, die na een lang genezingsproces eindelijk was hersteld, maar nog steeds drie van de kogels met zich meedroeg die in de nacht van de aanslag zijn lichaam waren binnengedrongen. De

hoofdarchitect van de koningsmoord werd dus belast met de begeleiding van de troonopvolger van het huis Karadjordjević gedurende het laatste deel van zijn opleiding als prins. Uiteindelijk zou Djordje het nooit tot koning brengen; hij diskwalificeerde zichzelf in 1909 voor de troonopvolging in Servië door zijn lijfknecht dood te trappen.²⁴

De Oostenrijkse gezant in Belgrado overdreef dus niet eens zo erg toen hij rapporteerde dat de koning ook na zijn uitverkiezing door het kabinet de ‘gevangene’ bleef van degenen die hem aan de macht hadden gebracht.²⁵ ‘De koning is onbelangrijk’, concludeerde een ambtenaar van het Oostenrijkse ministerie van Buitenlandse Zaken eind november. ‘De touwtjes zijn in feite in handen van de mensen van 11 juni.’²⁶ De samenzweerders gebruikten deze macht om zichzelf de aantrekkelijkste militaire en bestuurlijke baantjes te bezorgen. De recentelijk benoemde koninklijke adjudanten kwamen allemaal uit de gelederen van de samenzweerders, net als de officieren van de bevoorradingsdienst en het hoofd van de postafdeling van het ministerie van Oorlog, en de samenzweerders konden invloed uitoefenen op militaire benoemingen, ook voor de hoge functies in het opperbevel. Ze maakten gebruik van hun gemakkelijke toegang tot de vorst om invloed uit te oefenen op beleidskwesties van nationaal belang.²⁷

De machinaties van de koningsmoordenaars werden door de buitenwereld niet klakkeloos geaccepteerd. Er werd externe druk op de nieuwe regering uitgeoefend om zichzelf los te maken van het netwerk, vooral door Groot-Brittannië, dat zijn gevolmachtigde gezant terugtrok en het gezantschap in handen gaf van een zaakgelastigde, Thesiger. Nog in het najaar van 1905 werden veel symbolisch belangrijke plechtigheden in Belgrado — en dan vooral ceremonies aan het hof — geboycot door vertegenwoordigers van de Europese grootmachten. Binnen het leger zelf ontstond in en rond de vestingstad Niš een ‘tegensamenzwering’ onder leiding van kapitein Milan Novaković, die een manifest produceerde waarin werd opgeroepen om achtenzestig met name genoemde prominente koningsmoordenaars uit het leger te ontslaan. Novaković werd prompt gearresteerd en nadat ze hun acties vol vuur hadden verdedigd werden hij en zijn medeplichtigen berecht, schuldig bevonden en door een militaire rechtbank veroordeeld tot uiteenlopende gevangenisstraffen. Toen hij twee jaar later uit de gevangenis kwam, hervatte Novaković zijn publieke aanvallen op de koningsmoordenaars en werd opnieuw gevangen gezet. In september 1907 kwamen hijzelf en een mannelijk familielid onder mysterieuze omstan-

digheden om het leven bij een zogenaamde ontsnappingspoging, een schandaal dat voor grote verontwaardiging zorgde in het parlement en de liberale pers.²⁸ De kwestie van de relatie tussen het leger en de burgerlijke autoriteiten bleef dus ook na de moordaanslag van 1903 voortbestaan, een toestand die bepalend zou zijn voor de wijze waarop Servië op de gebeurtenissen van 1914 reageerde.

De man die het leeuwendeel van de verantwoordelijkheid op zich nam om deze lastige constellatie te beheren was de Radicale leider Nikola Pašić. Pašić, een in Zürich opgeleide ingenieur, groeide na de koningsmoord uit tot de dominante staatsman in het koninkrijk. In de jaren 1904–1918 stond hij gedurende in totaal negen jaar aan het hoofd van tien kabinetten. Als man die vóór, tijdens en na de moordaanslag in Sarajevo in 1914 aan de top van de Servische politiek stond, was Pašić een van de sleutelfiguren in de crisis die aan de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog voorafging.

Zijn politieke loopbaan was onbetwistbaar een van de meest opmerkelijke in de moderne Europese geschiedenis, niet alleen vanwege de lange duur — Pašić was meer dan veertig jaar actief in de Servische politiek — maar ook vanwege de afwisseling van momenten van triomf met situaties van extreem gevaar. Hoewel hij was opgeleid als ingenieur werd zijn leven opgeslokt door de politiek; dat was ook een van de redenen waarom hij tot zijn vijfenveertigste ongetrouwd bleef.²⁹ Vanaf het begin was hij intens betrokken bij de strijd voor Servische onafhankelijkheid. In 1875 reisde de jonge Pašić naar Bosnië, nadat daar een opstand tegen de Turkse overheersing was uitgebroken, als correspondent van de irredentistische* krant *Narodno Oslobođenje* (Nationale Bevrijding) om verslag te doen van de gebeurtenissen aan de frontlinie van de Servische nationale strijd. Aan het begin van de jaren tachtig van de negentiende eeuw hield hij toezicht op de modernisering van de Radicale Partij, die tot het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog met afstand de belangrijkste kracht in de Servische politiek zou blijven.

* Noot van de vertaler: Van Dale definieert ‘irredentisme’ als: ‘Het streven naar hereniging van die delen van een volksgemeenschap die door de historische ontwikkeling van het stamland gescheiden zijn, met dit land (oorspronkelijk in Italië, later als algemene politieke term).’ In dit geval streefde men dus naar de uitbreiding van Servië met alle gebieden in Oostenrijk-Hongarije en andere landen die als ‘Servisch’ werden beschouwd.

De Radicalen belichaamden een eclectische politiek waarin liberale constitutionele ideeën werden gecombineerd met een streven naar Servische expansie en de aaneensluiting van alle gebieden op de Balkan waar Serviërs woonden. De basis van de partij — en de sleutel tot haar electorale succes — lag in de gemeenschap van kleine boeren die de ruggengraat van de Servische maatschappij vormde. Als partij van boeren omhelsde de Radicale Partij een breed scala aan populistische programmapunten die haar verbonden met panslavistische groeperingen in Rusland. Ze wantrouwden het beroepsleger, niet alleen vanwege de hoge lasten voor belastingbetalers, maar ook omdat ze het idee trouw bleven van boerenmilities als beste en meest natuurlijke vorm van een strijdmacht. Tijdens de Timok-opstand van 1883 kozen de Radicalen de zijde van de gewapende boeren tegen de regering en de onderdrukking van de opstand werd gevolgd door represailles tegen de leiders van de Radicale Partij. Pašić was een van degenen die onder verdenking raakte. Hij vluchtte nog net op tijd naar het buitenland en werd bij verstek ter dood veroordeeld. Tijdens zijn jaren in ballingschap legde hij vruchtbare contacten in Sint-Petersburg en groeide daar uit tot de lieveling van het panslavisme, waarna zijn beleid in toenemende mate werd geassocieerd met de Russische politiek.³⁰ Na Milans troonsafstand in 1889 werd aan Pašić, die gedurende zijn ballingschap was uitgegroeid tot de held van de Radicale beweging, gratie verleend. Hij keerde als gevierd man terug naar Belgrado, waar hij eerst tot voorzitter van de Skupština werd gekozen en daarna tot burgemeester van de hoofdstad. Zijn eerste termijn als premier (februari 1891–augustus 1892) eindigde met zijn aftreden uit protest tegen het voortdurende buitenlandse grondwettelijke gesjoemel van Milan en de regenten.

Nadat Alexandar in 1893 via een staatsgreep de macht had overgenomen, stuurde hij Pašić als buitengewoon gezant naar Sint-Petersburg. Dit had tot doel Pašić' politieke ambitie te bevredigen, maar hem tegelijkertijd ook ver van Belgrado vandaan te houden. Pašić werkte hard aan een diepere relatie tussen de Russen en de Serviërs, waarbij hij geen geheim maakte van zijn overtuiging dat de toekomstige nationale emancipatie van Servië uiteindelijk zou afhangen van Russische steun.³¹ De terugkeer van koning-vader Milan in de Belgradose politiek verstoortte dit proces. Aanhangers van de Radicale Partij werden opgejaagd en weggezuiverd uit het ambtelijke apparaat en Pašić werd teruggeroepen. In de jaren dat Milan en Alexandar samen de scepter zwaaiden werd Pašić nauwlettend in de gaten gehouden en op armlengte van de

macht gehouden. In 1898 werd hij tot negen maanden gevangenisstraf veroordeeld omdat hij Milan in een partijpublicatie zou hebben bediigd. In 1899, toen het land werd opgeschrikt door een mislukte aanslag op het leven van de koning-vader, zat Pašić in de gevangenis. Opnieuw wezen beschuldigende vingers in de richting van de Radica-len, hoewel hun relatie met de jonge Bosniër die het schot loste onduidelijk was en bleef. Koning Alexandar eiste dat Pašić zou worden terechtgesteld op verdenking van medeplichtigheid aan de moord-aanslag, maar uiteindelijk bleef het leven van de Radicale leider gespaard onder invloed van de felle protesten van de Oostenrijks-Hongaarse regering, wat in het licht van de latere ontwikkelingen ironisch genoemd mag worden. Via een krijgslist die karakteristiek was voor Alexandars bewind werd Pašić gezegd dat hij met een tiental Radicale collega's zou worden geëxecuteerd tenzij hij een verklaring ondertekende waarin hij bekende moreel medeverantwoordelijk te zijn voor de moordaan-slag. Zich er niet van bewust dat zijn leven al door tussenkomst van Wenen was gered, stemde Pašić hiermee in; het document werd gepubliceerd en toen hij uit de gevangenis kwam kreeg hij het verwijt dat hij zijn partij zou hebben verraden om zijn eigen huid te redden. Biolo-gisch leefde hij nog maar politiek was hij dood, in ieder geval voor-lopig. Gedurende de roerige laatste jaren van Alexandars bewind trok hij zich vrijwel volledig uit het publieke leven terug.

De regimewisseling luidde de hoogtijdagen van Pašić' politieke carrière in. Hij en zijn partij waren nu de dominante kracht in het Servische publieke leven. Macht paste bij deze man die zo lang had geworsteld om die te verwerven, en hij groeide snel in zijn rol van vader van de natie. Pašić was weinig geliefd bij de intellectuele elite in Belgrado maar werd door de boeren op handen gedragen. Hij sprak met het zware, provinciale dialect van Zaječar, dat de bewoners van Belgrado grappig vonden. Zijn dictie was haperend, vol terzijdes en tussenwerpsels, een spreekstijl waarover veel anekdotes de ronde deden. In 1908, nadat hij te horen had gekregen dat de beroemde sati-rische schrijver Branislav Nušić tegen de annexatie van Bosnië en Her-zegovina had geprotesteerd door aan het hoofd van een betoging door het centrum van de stad te trekken en vervolgens te paard het minis-terie van Buitenlandse Zaken binnen te dringen, zou Pašić hebben opgemerkt: 'Ehm... ziet u... ik wist dat hij goed was in het schrijven van boeken, maar, ehm... dat hij ook goed kon paardrijden wist ik niet...' ³² Pašić was geen geweldig spreker, maar wel een uitstekend commu-

nicator, in het bijzonder voor en met de boeren, die de overgrote meerderheid van het Servische electoraat uitmaakten. In hun ogen waren Pašić' ongekunstelde spreekstijl en zijn droge humor, net als zijn weelderige patriarchale baard, tekenen van een bijna boven-natuurlijk inzicht, grote wijsheid en een vooruitziende blik. Door zijn vrienden en aanhangers werd hij 'Baja' genoemd — een woord dat verwijst naar een man van formaat die niet alleen gerespecteerd wordt maar ook geliefd is bij zijn tijdgenoten.³³

Een terdoodveroordeling, lange jaren van ballingschap, de druk van een leven onder voortdurend toezicht — dit alles was van grote invloed op Pašić' functioneren als politicus en zijn kijk op de politiek. Hij ontwikkelde gewoontes die getuigden van extreme voorzichtigheid, geheimzinnigheid en slinksheid. Vele jaren later herinnerde een voormalige secretaris zich dat Pašić de neiging had ideeën en besluiten niet op papier te zetten en soms zelfs niet eens uit te spreken. Hij placht regelmatig zijn papieren, zowel persoonlijke als officiële, te verbranden. In potentiële conflictsituaties wendde hij regelmatig passiviteit voor en liet hij pas op het allerlaatste moment zijn kaarten zien. Hij was zo pragmatisch dat zijn tegenstanders zich begonnen af te vragen of hij überhaupt principes had. Dit alles werd verweven met een sterke gevoeligheid voor de publieke opinie en de behoefte zich verbonden te voelen met de Servische natie waarvoor hij zo hard had gewerkt en geleden.³⁴ Pašić was van tevoren op de hoogte gesteld van het complot om de koning te vermoorden en hield zijn kennis voor zich, maar wilde er niet actief bij worden betrokken. Toen hij op de dag voor de aanslag de details van de geplande operatie in handen kreeg, reageerde hij op typerende wijze: hij reisde met zijn gezin per trein naar de Adriatische kust, toen nog onder Oostenrijks bestuur, om daar de verdere ontwikkelingen af te wachten.

Pašić begreep dat hij alleen zou kunnen slagen als het hem lukte zijn eigen onafhankelijkheid en die van de regering te waarborgen en tegelijkertijd een stabiele en duurzame relatie op te bouwen met het leger en het netwerk van koningsmoordenaars daarbinnen. Daarbij ging het niet alleen om de ongeveer honderd man die rechtstreeks bij het complot betrokken waren geweest, maar ook om de veel grotere en almaar groeiende groep van jongere officieren die in de samenzweerdery de belichaming van een Servische nationale wil zagen. De kwestie werd nog bemoeilijkt doordat Pašić' belangrijkste politieke tegenstanders, de Onafhankelijke Radicalen, een factie die in 1901 van zijn eigen partij

was afgescheiden, bereid waren met de koningsmoordenaars samen te werken als dat ertoe kon bijdragen de regering van Pašić te ondermijnen.

Pašić ging intelligent met deze netelige situatie om. Hij creëerde persoonlijke openingen naar individuele samenzweerders met als doel de vorming van een anti-regeringscoalitie te verstoren. Ondanks protesten van collega's bij de Radicale Partij steunde hij een genereus financieerspakket voor het leger, waarmee een deel van het terrein dat sinds het vertrek van koning-vader Milan was verloren werd goedge maakt; hij erkende in het openbaar de legitimiteit van de coup van 1903 (een zaak van groot symbolisch belang voor de samenzweerders) en verzette zich tegen pogingen de koningsmoordenaars voor het gerecht te dagen. Tegelijkertijd deed hij echter zijn best om op de langere termijn hun aanwezigheid in het openbare leven aan banden te leggen. Toen duidelijk werd dat de samenzweerders van plan waren een dansfeestje te organiseren om de eerste verjaardag van de moorden te vieren, greep Pašić (op dat moment minister van Buitenlandse Zaken) in en zorgde ervoor dat het evenement werd uitgesteld tot 15 juni, de datum van de uitverkiezing van de nieuwe koning. In de loop van 1905, toen de politieke invloed van de koningsmoordenaars steeds weer in de pers en het parlement aan de orde werd gesteld, waarschuwde Pašić de Skupština voor de 'onverantwoordelijke elementen' die buiten de structuren van het constitutionele gezag opereerden en een bedreiging vormden voor de democratische orde — een opstelling die goed viel bij het gewone volk van de Radicale Partij, dat niets moest hebben van wat het beschouwde als de pretoriaanse geest bij het officierskorps. In 1906 maakte hij handig gebruik van de kwestie van het herstel van de normale betrekkingen met Groot-Brittannië om ervoor te zorgen dat een aantal oudere bij het moordcomplot betrokken officieren met pensioen konden worden gestuurd.³⁵

Deze tactische manoeuvres hadden een ambivalent effect. De meest prominente koningsmoordenaars werden uit de schijnwerpers gehaald en de invloed van hun netwerk op de nationale politiek werd op korte termijn teruggedrongen. Aan de andere kant kon Pašić er weinig aan doen dat ze steeds meer invloed kregen binnen het leger en onder sympathiserende burgers, de zogeheten *zaveritelji* — mensen die zich na de moorden tot het ideaal van de samenzwering hadden bekend — en die geneigd waren nog extremere standpunten in te nemen dan de oorspronkelijke samenzweerders.³⁶ De verwijdering van de belangrijkste koningsmoordenaars uit het politieke leven had bovendien tot gevolg

dat de onvermoeibare Apis binnen het netwerk een dominante, bijna onaantastbare positie verwierf. Apis was altijd de centrale figuur op herdenkingsbijeenkomsten van de koningsmoord in restaurant Kolarac in een klein park bij het Nationale Theater in het centrum van Belgrado, waar officieren van het samenzweetersnetwerk bijeenkwamen om bier te drinken en feest te vieren, en hij zette zich meer dan enig andere officier in voor de rekrutering van een kern van ultranationalistische officieren die bereid waren de strijd voor de vereniging van alle Serviërs met alle beschikbare middelen te ondersteunen.

MENTALE LANDKAART

Het ideaal om ‘alle Serviërs te verenigen’ berustte op een mentaal concept dat maar weinig te maken had met de politieke kaart van de Balkan ten tijde van de eeuwwisseling. Het eerste politiek invloedrijke geschrift waarin dit ideaal werd verwoord was een geheim memorandum dat in 1844 was opgesteld door Ilija Garašanin, de Servische minister van Binnenlandse Zaken, voor koning Alexandar Karadjordjević. In Garašanins voorstel, dat na publicatie in 1906 bekend werd als *Načertanije* (naar het Oud-Servische *náčrt*, ‘ontwerp’), betrof een ‘programma voor het nationale en buitenlandse beleid van Servië’. Het is nauwelijks mogelijk de invloed van dit document op hele generaties Servische politici en patriotten te overdrijven; in de loop der tijd werd het de Magna Carta van het Servische nationalisme.* Garašanin begon zijn memorandum met de vaststelling dat Servië ‘klein is, maar dat niet hoeft te blijven’.³⁷ Het eerste gebod van een Servische politiek moest het ‘principe van nationale eenheid’ zijn, waarmee hij doelde op de vereniging van alle Serviërs binnen de grenzen van een Servische staat: ‘Waar een Serviër woont, is Servië.’ Het historische sjabloon voor deze expansieve versie van een Servische staat was het middeleeuwse rijk van Stepan Dušan, een uitgestrekt rijk dat niet alleen het grootste deel van de huidige Servische republiek besloeg, maar ook heel tegenwoor-

* De auteur van de tekst waarop *Načertanije* was gebaseerd was de Tsjech František Zach, die in zijn model een federale organisatie van de Zuid-Slavische volkeren voor zich zag. Maar overal waar Zach het over ‘Zuid-Slaven’ had, had Garašanin dat vervangen door ‘Servisch’ of ‘Serviërs’. Door deze en andere veranderingen veranderde Zachs kosmopolitische visie in een veel beperkter Servisch nationalistisch manifest.

dig Albanië, het grootste deel van Macedonië, het centrale en noordelijke deel van Griekenland, maar Bosnië interessant genoeg niet.

Het rijk van tsaar Dušan stortte naar verluidt ineen na de nederlaag tegen de Turken in de Slag op het Merelveld op 28 juni 1389. Toch had deze tegenslag de legitimiteit van de Servische staat niet ondermijnd, aldus Garašanin; het historische bestaan ervan was er slechts door onderbroken. De ‘restauratie’ van een Groot-Servië dat alle Serviërs verenigde was dus niet iets nieuws, maar vloeide voort uit een oud historisch recht. ‘Men kan [ons] er niet van beschuldigen dat we uit zijn op iets dat nieuw of ongefundeerd is of een revolutie of een opstand betekent. Iedereen moet erkennen dat het een politieke noodzakelijkheid is, vele eeuwen geleden gevestigd en met wortels in het politieke en nationale leven van de Serviërs.’³⁸ Zoals in veel betogen over integraal nationalisme werd ook in Garašanins argumentatie het historische perspectief ingekort op een wijze die dramatisch het meeste effect sorteerde; zijn analyse was bovendien gebaseerd op de onjuiste veronderstelling dat de uitgestrekte, multi-etnische, samengestelde middeleeuwse staat van tsaar Dušan één op één kon worden vergeleken met de moderne idee van de cultureel en taalkundig homogene natiestaat. Servische patriotten zagen daar geen inconsistentie in, aangezien ze ervan uitgingen dat vrijwel alle bewoners van de in te nemen landen in wezen Serviërs waren. Vuk Karadžić, de architect van de moderne Servo-Kroatische literaire taal en auteur van een beroemd geworden nationalistisch traktaat, *Srbi svi i svuda* (‘Serviërs allen en overal’, gepubliceerd in 1836), had het over een natie van vijf miljoen Serviërs die de ‘Servische taal’ spraken en verspreid waren over een gebied van Bosnië en Herzegovina tot het Banaat van Temeswar (Oost-Hongarije, nu in West-Roemenië), de Bačka (een regio die zich uitstrekt van Noord-Servië tot in het zuiden van Hongarije), Kroatië, Dalmatië en de Adriatische kust van Triëst tot het noorden van Albanië. Natuurlijk woonden in deze landen ook mensen, zo gaf Karadžić toe (hij doelde hiermee vooral op de Kroaten), ‘die er nog steeds moeite mee hebben zichzelf Serviërs te noemen, maar daar waarschijnlijk op den duur wel aan zullen wennen’.³⁹

Om alle Serviërs te kunnen verenigen, beseft Garašanin, zou de Servische staat zich in een lange strijd moeten storten met zijn twee grote burens, het Ottomaanse en het Oostenrijkse rijk, die grote delen in handen hadden van het grote Servië dat de nationalisten voor ogen hadden. In 1844 overheerste het Ottomaanse rijk nog steeds het groot-